

Rahvused Eestis

KASAHHID

Koostanud
Alija Abdvahitova
Ita Serman

RAHVUSED EESTIS

K A S A H H I D

Koostajad
Alija Abdvahitova, Ita Serman

Tõlkija
Ita Serman

Toimetaja
Aire Kirs

Kujundaja
Maaja Kukerman

Fotod
Alija Abdvahitova erakogust

Trükise väljaandmist on toetanud
Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutuse
Haridusprogrammide Keskus

Autoriõigus kuulub
Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutusele

ISBN 9985-57-772-8

Teostus AS Kirjastus Ilo ja trükikoda Iloprint

Tasuta tiraaž

SAATEKS

„Kui ma mõtlen Kasahstani Vabariigist, kerkib kõigepealt silme ette selle maa omanäoline ilu. Seal on mägesid ja steppe, kõrbeid ja suuri veekogusid. Oma looduslikus mitmekesisuses on see äärmiselt huvitav maa,“ sõnab Kasahstani Vabariigi aukonsul Eestis Aadu Luukas.

Ta kinnitab, et Kasahstani omapära on vorminud ka sealseid inimesi. Nad on edasipüüdlikud ja vaoshoitud, nad on ikka ning kõiges valmis end täiendama.

Kui lisada, et kasahhidel on kombeks pidada lugu traditsioonidest ning hoida au sees oma rahva kultuuri, siis – kas ei kõla see kõik kuidagi väga omaselt ka meile? Ent kõik see, mis kahel rahvusel on ühist, liidab. Erinevused tekitavad huvi ja soovi teada saada.

Neid kasahhe, kes on endale kodu loonud Eestis, pole iseenesest ju kuiigi palju. Seda enam vajavad nad enda kõrvale sõpra: inimest, kellele on raske hetkel kindel toetuda, kellega koos saab avastamisrõõmgi poole suurem. Meil on võimalus seda tuge pakkuda. Ja päris kindlasti oskus seda võimlust hinnata.

Oma visiitidel Kasahstani Vabariiki on Eesti Vabariigi president Arnold Rüütel rõhutanud, et kasahhe ja eestlasi seob ka nende ühine minevik.

Aga ühisest minevikust on kergem astuda ühisesse tulevikku. Teineteiselt õppides, ja midagi ka omaltpoolt juurde andes.

Me oleme oma siinsetele kasahhi sõpradele jutustanud oma elust, oma tõekspidamistest ja unistustest. Neid omaks võttes ja eestlastega koos meile armsates paikades liikudes on neil tekkinud tahtmine tutvustada meile hoopis lähemalt ka oma ajaloolist kodumaad.

Aga – „Siiani on see põnev ja arenev riik pisut vähe osanud ära kasutada turismi võimalusi,“ ütleb Aadu Luukas. Andes mõista, et miks mitte võtta ühel päeval kätte ja sõita sinna, kus Euroopa ja Aasia kokku saavad.

Ent alustagem sellest raamatukesest. Sest natukene aitab seegi meid teineteisele lähemale.

SISUKORD

Saateks	3
Paiknemine ja kujunemine	7
Rahvuslipp ja -sümbolid	9
Loodus ja asustus	11
Maapõuest Kosmoseni	13
Sõna „kasahh“ päritolust	14
Kasahhid – millised nad on?	15
Keel ja tähestik	18
Väike sõnaraamat	18
Rahvarõivad	18
Nimed	20
Haridus ja teadus	21
Kultuur	22
Al-Farabi	23
Pisut statistikat	24
Kirjandus	24
Kunst	26
Muusika ja teater	26
Filmikunst	27
Sport	28
Kasahstani olulisemad linnad	29
Otrar	29
Türkistan	30
Almatõ	30
Astana	31

Usk	33
Uskumused ja kombed	37
Kasahhid peolauas	37
Toi	38
Ume sula	39
Bata	39
Nauruz – armastatuim püha	39
Pisut ka ebausku	40
Jurta	41
Rahvustoidud	43
Besbarmak	43
Žent	43
Talkan	44
Kasahhid maailmas	45
Kasahhid Eestis	45
Kasutatud kirjandus	48

Paiknemine ja kujunemine

Kasahstan asub maailma suurima kontinendi – Euraasia keskpunktis. Põhjas piirneb ta Venemaaga, idas Hiinaga, lõunas Kõrgõzstani ja Usbekistaniga ning läänes Türgmenistani ja Kaspia merega.

Vanimad andmed Kasahstani asustuse kohta pärinevad paleoliitikumist. Vähehaaval seadis selle ajastu inimene end sisse Kesk- ja Ida-Kasahstani aladel, samuti Manggõstani.

Kasahstani ajalugu on põnev ja omamoodi kirev, niisiis ongi sellega tutvust tehes põhjust vaadata ka väga kaugetesse aegadesse.

Neoliitikumi näiteks jääb aeg, mil Kasahstanis hakati teadlikult kasvatama hobuseid: seda kinnitavad ka väljakaevamised riigi põhjaosas. Hobuse kodustamine on aga inimkonna ajaloos etendanud väga olulist osa, teadlased on seda nimetanud koguni revolutsiooniliseks protsessiks. Prantsuse hinnatumaid nüüdisaegseid ajaloolasi Fernand Braudel on oma töödes samuti oletanud, et hobuse kodustamisega tehti algust just Kasahstani aladel – Alatau ja Tian Shani mägede piirkonnas.

Neli aastatuhandet tagasi ehitati Kasahstani keskossa Araali mere äärde suurejoonelisi hauakambreid, kuhu maeti tuntud sõdalasi. Pronksiajastu inimesed polnud aga hoopiski vaid tublid sõdalased. Neid tunti ka kui väga häid metallitötlejaid. Juba neil ammustel aegadel valmistati sealmail pronksist kirveid, kinžalle, ehteid. Algust tehti ka maagi kaevandamisega. Tookord avastatud leiukohtadest kasutatakse mõnda veel nüüdki: olgu siinkohal nimetatud Žeskazgani vasekarjäär.

VIII sajandil eKr algas raua ulatuslik kasutamine. Sellega seoses pakuvad huvi meteoriidid, mida siis kutsuti „taeva kingituseks“. Sest just meteoriiditükkidest on valmistatud vanimad teadlastele teada olevad noad ja kinžallid. Iidse Hiina ajaloolased on muistse Altai rikkustest teatades öelnud: „Nende maa toodab kulda, rauda, tina. Neil tuleb taevast rauavihma, mida kogutakse selleks, et teha nuge ja mõõku.“

Ajaloolane Murat Adži kirjutab, et „esimesena õpiti rauamaaki sulatama Altai aladel, sest just seal asuvad maailma parimad ja rikkaimad maagid“. Neil aegadel peeti rauda muide kullast hinnalisemaks.

Altailastele aga kuuluvad veel teisedki algatused: just nemad panid aluse hobustranspordile ja võtsid kasutusele rohkesti uusi relvi ja lahinguvärsust.

Esimesel aastatuhandel eKr asusid Kasahstani territooriumile vangid, keda peetakse kasahhi rahva eelkäijaiks. Need vangid, keda pärsia ajalooallikates nimetatakse sakideks, löid VI–III sajandil eKr Kasahstani kaguosa oma riigi. Neil oli oma mütoloogia, kiri ja maailmatasemel kunst, mida teaduslikus kirjanduses nimetatakse „loomse stiili kunstiks“.

Selle kunstiliigi süžee moodustavad kiskjad ja rohusööjad loomad ning nendevaheline võitlus.

Kullast ja pronksist valmistatud uhked taiesed kaunistavad aga maailma muuseumide ekspositsioone veel nüüdki.

VI sajandi keskel moodustati neil aladel esimene varafeodaalne riik – türkide kaganaat.

Kolme sajandi kestel võimutsesid neil aladel hunnid, seejärel türklased. Aastail 1219–1221 vallutasid Kasahstani mongoli-tatari väed ja maa jagati Tšingis-khaani poegade vahel.

Järgmisedki sajandid on kasahhidel kulunud võõraste võimu all ja nende vastu sõdu pidades.

Kõik see nõrgendas majanduslikku ja poliitilist olukorda. Niisiis otsustaski üks osa kasahhe Vene impeeriumiga ühinemise kasuks.

Ühinemise tagajärjel hakkasid aga vene asunikud hõlmama kasahhide maid. Oma õigustest, põllumaadest ja kariloomadest ilma jäänud põllukasivate seas tõstis XX sajandi alguses pead rahvuslik liikumine. Tegutsema hakkas liberaal-demokraatlik opositsioon eesotsas Alikhan Bukeihanoviga, ilmumist alustas ajaleht „Kasahh“. 1916. aastaks jõudis asi kasahhide ülestõusuni, ent vene võimud surusid selle jõhkvalt maha. 1917. aasta vene revolutsioon vallandas Kasahstanis bolševike ning nende vastaste ja kasahhi rahvuslaste vahel kodusõja, järgmisel aastal teatasid rahvuslased autonoomse vabariigi moodustamisest. Paraku said nad võimul olla üsna lühikest aega. 1920. aastal haarasid võimu taas bolševikud. 1936. aastal sai aga Kasahstanist Kasahhi NSV – üks NSV Liidu liiduvabariike.

Teise maailmasõja ajal deporteeriti Kasahstani ligi 2 miljonit inimest, rääkimata sadadest tuhandetest evakueeritutest. Deporteeritute seas oli korealasi, sakslasi, tšetšeeni, balkaare, ingušše, türklasi. Eelmise sajandi 40. aastate lõpus – 50. aastate alguses tugevnes sealmail administratiivne süsteem. Laienes GULAGi laagrite võrk, represseeriti teadlasi ja haritlasi. Tuntud ajaloolane Jermuhan Bekmahanov näiteks peideti vanglasse vaid seepärast, et ta julges nimetada Kenessarõ Kassõmovi nime. Kassõmov oli rahvusliku vabadusliikumise liider kasahhi rahva võitluses tsaarirežiimi vastu. Nüüd on talle püstitatud mälestusmärk pealinnas Astanas.

Peale sõda hakati eriti kiiresti arendama ehitustööstust, rajati metallurgiatehaseid, arenes värvilise metallurgia tootmine. 1954. aastal algas uudis-

maade harimine. See omakorda tõi Kasahstani massiliselt inimesi NSV Liidu teistest liiduvabariikidest, kiiresti hakkas kasvama elamuehitus.

Pärast kolme aastakümnet stagnatsiooni jõudis 1980. aastail ka Kasahstani perestroika. Ühiskonna demokratiseerimise ideed võeti seal vastu väga lootusrikkalt. Kui 1986. aasta detsembris määrati Kasahstani juht Moskvast, kogunesid tuhanded inimesed, eeskätt üliõpilased valitsuse maja juurde ja esitasid küsimuse: „Miks mitte Kasahstanist pärit inimene?“ Vastus oli lihtne – Siberist lendas kiiresti kohale vene eriüksus. Paljud noored sattusid vanglasse, mõne saatusest ei teata midagi tänaseni.

NSV Liidu lagunemine ja vastavate õigusaktide vastuvõtmine panid aluse Kasahstani kui sõltumatu riigi arengule. 25. oktoobril 1991 võttis vabariigi ülemnõukogu vastu deklaratsiooni riiklikust suveräänsusest, 16. detsembril aga kinnitati seadus Kasahstani Vabariigi sõltumatusest. Kasahstani Vabariik ühines SRÜga.

Riigikeel on Kasahstanis kasahhi keel. 1993. aasta jaanuaris võeti vastu uus põhiseadus, mis tagab kõikidele rahvusrühmadele võrdsed õigused. Detsembris lasti käibele Kasahstani oma raha – tenge (1 kroon = 10,6 tenget).

Praegu teostab Kasahstani Vabariigis seadusandlikku võimu 114kohaline kahekojaline parlament. Kõrgeim täidesaatev võim on presidendil.

Kasahstani Vabariigi president on Nursultan Nazarbajev.

Rahvuslipp ja -sümbolid

Kasahstani Vabariigi lipp on helesinine, selle keskel saadab igasse suunda oma kiiri päike. Päikese all sirutab tiibu kotkas, lipu vasakus servas jookseb ülevalt alla rahvusliku ornamendiga kaunistatud riba.

Lipu helesinine värv tähistab Kasahstani kohal kõrguvat puhast taevast: juba iidsetest aegadest on kasahhide esivanemad kummardanud nende jaoks püha taevast ja selle jumalikkuse sümbolit Kok-Tengrit. Paikkonna kõrgeim mägi, mille tipp sirutub taevale kõige lähemale (6995 m), on nimetatud Han-Tengriks.

Tiibu sirutav kotkas pärineb mütoloogiast: seal sümboliseerisid sarnased linnud päikese jumalikkust. Nii osavatele lindudele kui ratsahobustele omistati olulist tähendust: nende eksistentsi peeti võrdseks inimese hinge ning tema eluga maa peal. Seetõttu mälestati ka lindu või hobust huku korral nutulauluga.

Kuninglik kotkas kuulub iidsetest aegadest kindlalt ka jahipidamise rahvuslike traditsioonide juurde: ilma temata poleks jahi korraldamine huntidele, rebastele, metslindudele sealmail mõeldav. Ta on tihedalt seotud ka looduse ärkamise ja viljakuse kultusega. Karakusi ehk kuninglikku kotkast on ikka peetud esimeseks kevadekuulutajaks. Maagilist jõudu on omistatud ka selle linnu sulgedele. Neid pandi näiteks jurtasse, kus elas viljatu naine: lootes, et talle siiski sünnib laps. Vastsündinu hälli kohale riputati aga kotka küünistega jalg. Sellisel moel püüti väikest last kaitsta kõikvõimaliku halva eest.

Hinnatuimaks ja armastatuimaks loomaks peetakse stepiasukate seas kindlalt hobust: ta ei ole inimesele pelgalt liikumisvahend, ta on hea abiline ja sõber. Tavakohaselt pandi juba kolmeaastane laps esimest korda kolmeaastase ratsu sadulasse. Poiss kasvas koos hobusega ja temast kujunes džigitt. Hobusesse on alati suhtunud kui pühasse looma – ega asjata ütle kasahhi vanasõna: „Seal, kus on hobune, pole kunagi musti jõude“. Ja ega asjata pandud lapse hälli hobuse lakast võetud karvu. Samasugune kaitsev tähendus oli hobuse kabja alt pärineval mullatükikesel.

Kasahstani Vabariigi vapil on helesinisel taustal kujutatud jurtat, täpselt selle ülemist osa. Sellest hargnevad kui päikesekiired sümboolselt jurta seinasõrestiku moodustavad teljed, mis omakorda on raamistatud mütoloogilise hobuse tiibadega.

Kasahstani Vabariigi lipp

Kasahstani Vabariigi vapp

Loodus ja asustus

Riik võtab enda alla 2 717 300 ruutkilomeetri suuruse maa-ala, ulatudes Kaspia merest idas Altai mäestikuni läänes ja Lääne-Siberi mäestikust põhjas Tian Shani eelmäestikuni lõunas. Territoorium ulatub 2000 kilomeetrit idast läände ja 1500 kilomeetrit põhjast lõunasse.

Territooriumi suuruse poolest kuulub Kasahstanile maailma riikide seas üheksas koht. Temast eespool on vaid sellised suurriigid nagu Venemaa, Kanada, Hiina, USA, Brasiilia, Austraalia, India ja Argentiina. Kõik Lääne-Euroopa riigid võiksid põhimõtteliselt ära mahtuda Kasahstani avarustesse.

Riigis elab 16,1 miljonit inimest, neist pisut enam kui pooled on rahvuselt kasahhid. Maailmas tervikuna on kasahhe 11,5 miljonit.

Kuigi Kasahstan asub tohtul territooriumil, on ta samas üks hõredamalt asustatud riike maailmas: ühe ruutkilomeetri kohta tuleb seal vaid 5,5 inimest. Lisaks kasahhidele moodustavad 30% elanikkonnast venelased ning ülejäänud osa veel 120 rahvuse esindajad. Neist enim on esindatud ukrainlased (500 000), usbekid (300 000), sakslased, tatarlased, uiguurid. 56% rahvastikust elab linnades ja töölisasulates, 44% on end sisse seadnud maal.

Kasahstani suurim linn on endine pealinn Almatõ, kus elab 1 129 000 inimest. Kuni 450 000 elanikuga linnad on Karagandõ, Šõmkent, Taraz, pealinn Astana, Öskemen, Pavlodar. Enam kui 50 000 elanikuga linnu on 26.

Suhteline kaugus ookeanidest määrab paikkonna looduslikud tingimused: kliima on seal mandriline. Just neis paigus ristuvad põhjast tulevad külmad õhumassid hoopis kuumemate, lõunakaartest päralt jõudvate õhuvoogudega. Kasahstanile on omased suured temperatuurikõikumised. Kui talvel näiteks võib riigi põhjaosas olla kuni 50 kraadi külma, siis suvel mõeldakse lõunas 45 soojakraadi. Veelgi enam – ka riigi põhjaosas on suvel sageli 30 kraadi sooja. Looduslikuks eripäraks on seegi, et kevade jõudmine lõunast põhja võtab aega poolteist, vahel koguni kaks kuud. Niisiis polegi harvad juhud, kus lõuna pool käib juba hoogsalt kevadkülv, põhjas aga on maa kaetud paksu jääga ja möllavad tuisud. Võrdluseks olgu öeldud, et Eestis jõuab kevad teadupärast lõunast põhja kahe nädalaga.

Kui Kasahstanis põhja poolt lõuna poole liikuda, saab tutvust teha väga erinevate looduslike võõnditega. Üksteisele järgnevad metsastep ja step, poolkõrb ja kõrb, eelmäestik ja seejärel Tian Shani mäestiku ala. Puudest võib kohata põhjamaale nii iseloomulikku kaske, ent samas ka kõrbetaimi; lõunamaale omast kreeka pähkli puud ja tuhandeaastast iludust, Tian Shani kuuske. Enam kui neljandiku Kasahstani territooriumist hõlmavad stepid, poole – kõrbed ja poolkõrbed, ülejäänud neljandiku – mäed, mered, järved ja jõed.

Otsatu lillepõld ja taamal mäed – Kasahstanile nii iseloomulik loodus

Läänes uhuvad Kasahstani rannikut Kaspia mere lained. Nagu teada, on Kaspia puhul tegu maailma suurima järvega, mida just suuruse tõttu nimetatakse mereks. Hüdroloogide ja arheoloogide uuringud kinnitavad, et Kaspia on pulseeriv veekogu, mille tase sajandite jooksul on kord tõusnud, siis jälle langenud. 1978. aastast on see pidevalt tõusnud: 13–14 cm aastas, mis kokku teeb juba 2,5 meetrit. Kaldajoon on seetõttu 30 aasta jooksul nihkunud 20–40 kilomeetrit. Teadlaste arvates tõuseb Kaspia mere tase veel 25–30 aasta jooksul. Veekogu on unikaalne rikkalike kalavarude poolest. Järves peituvad suured nafta- ja loodusliku gaasi varud.

Kaspia merest ida pool, liivakõrbes asub Araali meri. 70 aastat tagasi oli see suuruselt maailma kolmas järv, kuhu aastatuhandete jooksul lisandusid Amudarja ja Sõrdarja veed. Eelmise sajandi 60.–80. aastatel vähenes aga nende ja teistegi väiksemate jõgede vee juurdevool järve oluliselt, samas hakati Araali vett liiga intensiivselt kasutama põldude kastmiseks. See on järve viinud nüüdseks olukorrani, mida iseloomustatakse kui regiooni suurimat ökoloogilist katastroofi mitme tuhande aasta jooksul. Araali meri muutub järjest veevaesemaks, selle pindala on vähenenud peaaegu poolteist korda.

Kasahstani suuremad jõed on Išim, Uural, Tšüj, Tobol.

Maapõuest kosmoseni

Kasahstani suurim rikkus on tema maavarad. Juhtivate riikide teadlaste hinnangul kuulub Kasahstanile loodusressursside poolest kuues koht maailmas. Maapõue sügavustes peituvate varude väärtust hinnatakse umbes 10 triljonile USA dollarile. Mendelejevi tabeli 110 elemendist 99 on avastatud ka Kasahstani maardlates. Neist on lähemalt uuritud 70 ja kaevandatakse 60 elementi. Kasahstan on maailma rikkamaid riike nafta, gaasi, titaani, magneesiumi, uraani, kulla ja värviliste metallide varude poolest. Suurima voolframitootjana on ta selle varude poolest maailmas esimesel kohal. Teisel kohal on ta kroomi- ja fosformaagi, neljandal kohal vase ja molübdeeni, kaheksandal – rauamaagi varude poolest.

14 aastat iseseisvust on ühes toonud soojusenergeetika hoogsa arengu. Täpselt samamoodi, nagu ammustel aegadel Suur Siiditee, ühendavad nüüd ida ja läänt torujuhtmed. 2005. aasta detsembris aga valmis esimene etapp Kasahstani–Hiina naftajuhtmest. Naftat toodetakse Kasahstanis praegu 55 miljonit tonni aastas. 2015. aastaks plaanitakse naftatoodangut suurendada kolm korda – 150 miljoni tonnini aastas. Ühtlasi tähendab see, et Kasahstan jõuab siis maailma naftatootjate esikümnesse.

Kasahstan on ka üks väheseid riike maailmas, mis võib uhkust tunda oma kosmonautide üle. Pärast iseseisvuse saavutamist 1991. aastal käib iga 3–4 aasta järel kosmoses ka üks selle riigi esindaja. Kasahstani teadlased ja spetsialistid on ette valmistanud ja edukalt ellu viinud neli uurimisprogrammi rahvusvahelise orbitaaljaama „Mir“ pardal. 2007. aasta lõpuks moderniseeritakse Astanas asuv kosmilise monitooringu rahvuslik keskus ja Bajkongõri kosmodroomil lõpetatakse tööd kosmosekompleksi „Baiterek“ loomisel.

*Tian Shan,
Abai mäetipp*

Sõna „kasahh“ päritolust

Selle sõna tekkimise kohta on teaduslikes uurimustes esitatud erinevaid versioone.

Neist esimene pärineb mütoloogiast. Nimelt on kasahhide seas levinud müüt selle kohta, et nad on endale nime saanud sõnapaarist haned-luigid: kasahhi keelde tõlgituna tähistab seda sõna „kas“. „Ak“ jällegi tähendab valget.

Teine variant on seotud turgi keeltega. Seal on sõnal kasahh koguni mitu tähendust: „vaba“, „ teiste seast esile kerkiv“, „vapper, vabadust armastav“, „osav sõdalane“.

Kolmas oletus ütleb, et kasahhidele on nime andnud Kasahstani kunagisele territooriumile asustatud vangid. Neid nimetati küll „sakid“, „kaspid“, „hasaarid“, „asid“. Ajapikku muutsid sõnad oma kuju ja neist moodustuski „kasahh“.

Kasahh ja kaamel – rännakul lahutamatud sõbrad

Kasahhid – millised nad on?

Kasahhid on enamikus rahulikud ja pigem aeglased kui kiired inimesed. Siinkohal tasub teada, et näiteks põhja ja lõuna pool elavate inimeste temperamendis võib täheldada mõningast vahet. Iseloomuomadustest hinnatakse inimlikkust, oskust kuulata ja mõista – kaugemalt pärit inimesi sealhulgas.

Kasahhidele on iseloomulik tolerantsus. Heaks näiteks on igati sobilik kasahhide ühe lemmiku Hodža Nasreddiniga seotud lugu.

Legend räägib sellest, kuidas vaene mees varastas kord rikkalt mehelt lambatalle. Varas saadi kätte ja toodi kohtusse Hodža Nasreddini palge ette.

Rikas mees kaebas: „Mina teen tööd ja näen vaeva, aga tema, häbitu, varastas minu töö vilja lihtsalt ära.“

„Sul on õigus,“ vastas Hodža.

Vaene mees püüdis end õigustada ja sõnas: „Mul polnud enam millegagi oma lapsi toita.“

„Ka sinul on õigus,“ vastas ohtes ja mehele kaasa tundes Hodža.

Rahva seast küsiti: „Kuidas siis niimoodi, mõlemal ei saa ju olla õigus?“

„Ka teil on õigus,“ lõpetas Hodža Nasreddin kohtumõistmise.

Selline ongi idamaa tarkus: kus kõik ei allu hoopiski loogikale ja läänemaailmas juurdunud ratsionaalsele mõtlemisele. Tarkus, kus igaühel on oma õigus ja ühtainsat tõde ei olegi olemas.

Kasahhid suhtuvad suure austusega vanematesse inimestesse. Eakad inimesed kutsutakse külla või mõnele pidulikule sündmusele kui aukülalised. Lauas pannakse nad istuma aukohale, neid kostitatakse parimate paladega. Kui laual on kasahhide üks rahvusroogi, eriliselt valmistatud lambapraad, kuulub lambapea söömise õigus just vanimale inimesele: sealmail on see austuse eriline märk.

Kui tehakse algust mõne uue ettevõtmisega, kui asutatakse end reisile või perekonda sünnib laps, palutakse austatud eakalt inimeselt sel puhul kindlasti õnnistust. Kasahhi vanasõna ütleb selle kohta umbes nii: „Maa hakkab rohetama pärast vihma, džigitt puhkeb õide pärast õnnistuse saamist.“

Kui kellelgi õnnestub külastada kodu, kus elus on veel ka vanaema ja vanaisa, tuleb kõigepealt tervitada kättpidi – ja mõlema käega – just neid. Kombekas on ka küsida, kuidas nad end tunnevad, kuidas neil läheb. Teisisõnu – hea tooni juurde kuulub soe seltskondlik jutuajamine, kusjuures see ei tohi mingil juhul toimuda kiirustades või vanainimesi nende jutus katkestades. Samuti tuleb osata pidada pausi. Sest just see näitab, et kuulaja on tähelepanelik ja mõtleb öeldu üle järele. Mis omakorda tähendab, et öeldul on tema jaoks kaalu ja et ta peab rääkijast lugu. Enne seda, kui külakosti

pakutakse, peab tingimata pesema käsi. See pole pelgalt hügieeni näitaja; kasahhi kodus on seegi omamoodi kohustuslik rituaal. Küllast lahkudes tuleb kõigepealt jätta hüvasti vanaisa ja vanaemaga ning alles siis pere nooremate liikmetega.

Oluline on veel teada, et kui peres on vanemad eri rahvustest, määratakse kasahhi kombe kohaselt lapse rahvus isa järgi.

Rahvuse olemust aitavad suuresti tundma õppida muinasjutud, legendid, vanasõnad, kõnekäänud. Olgu siinkohal toodud näiteks veel üks kasahhidele omane ütlemine: „Inimene on selles elus külaline.“ Siit võib leida budistlikku ellusuhtumist, aga midagi ka sufistliku ellusuhtumise põhitõdedest – olla vaba mitte asjadest, küll aga nende kultusest.

Vaatamata sellele, et paljude sajandite kestel on kasahhidele olnud oma rändav eluviis, ei armasta nad siiski lahkuda oma kodumaalt. Sellest annavad tunnistust paljud vanasõnad ja kõnekäänud. Näiteks:

„Ka sibul võib olla magus nagu mesi – siis, kui ta kasvab kodumaal.“

„Mahajäetuna näib põld, kus ei külvata; orvuna näib džigitt, kel pole kodumaad.“

Muidugi on kasahhidel, nagu igal teiselgi rahvusel ka oma nõrgad küljed. Nende endi hinnangul kipuvad nad olema pisut laisavõitu, samuti ei kuulu ehk parimate omaduste hulka poegade liigne hellitamine. Eriti kehtib see pere noorima poja kohta. Kusjuures põhjuseks peetakse osaliselt asjaolu, et vanaduspäevil jäävad vanemad reeglina just noorima poja hoole alla.

Keel ja tähestik

Kasahhi keel kuulub turgi keelkonna kõptšaki-nogai alarühma. Sellesse gruppi kuuluvad veel ka näiteks tatari, baškiiri, karatšai-balkaari, kumõki, krimmitatari, nogai keel. Kasahhi keel on neist kõige lähedasem nogai (nogaid elavad Kaukaasias Dagestanis) keelele.

Iseseisvaks keeleks eraldus ta XV–XVI sajandil, kirjakeel kujunes välja XIX sajandi teisel poolel.

Kasahhi kirjakeel on läbi teinud mitu muutust. 1929. aastani kasutati arabia, sealt edasi 1940. aastani ladina tähestikku. 1940. aastast tänaseini on kasutusel vene tähestik.

Kasahhi tähestikus on 42 tähte. Eestlastele tundub esmapilgul ehk pisut tavatu, et mõnigi täht täidab mitut funktsiooni. Näiteks täishäälikut „u“ kasu-

tatakse kolmes variandis, „o“ ja „a“ on kasutusel kahes variandis. Viimane kehtib ka kaashäälikute „g“ ja „k“ kohta – neist üks on tavapärane ja teine kurguhäälik. „N“-i puhul kasutatakse nii tavalist kui nasaalset varianti: viimase puhul võib leida sarnaseid jooni prantsuse keelega. Nimetatud täishäälikute teine variant võrdub eesti tähtede ü, ä ja ö-ga.

Kasahhi keeles on seitse käänet. Vastavalt neile käändub sõna „kool“ näiteks niimoodi:

mektep – kool (mis?)
mekteptin – kooli (mille?)
mektepke – kooli (kuhu?)
mektepti – kooli (mida?)
mektepte – kooli juures, koolis (mille juures? kus?)
mektepten – koolist (millest? kust?)
mekteppen – kooliga (millega?)

Pisut ootamatu on see, et kahes sedavõrd erinevas keeles, nagu seda on kasahhi ja eesti keel, võib leida üsnagi sarnaseid sõnu: seda mitte ainult keele kõla, vaid ka tähenduse järgi.

Näiteks „mina“ on kasahhi keeles „men“, „sina“ on „sen“. „Teie“ puhul võib aga kasutada kolme eri varianti: „sender“ mitmuse puhul, „siz“ austava pöördumise puhul vanemate inimeste poole, „sizder“ on viimase mitmuslik variant.

Kohtumisel kasutavad mehed omavahel pöördumist „Assalam aleikum!“. Vastus kõlab sel puhul: „Aleikum assalam!“ Naiste tervituseks on „Salamatsizba!“, noored kasutavad enamikus lühivarianti „Salam!“ ja vene keelest pärinevat „Privet!“ („Tervitus!“).

On aga veel üks tervitamise viis, mis kõlab vastuseks traditsioonilisele „Assalam aleikumile“. Nimelt küsitakse siis vastu: „Mal, žan, balašaga aman ba?“, mis tõlkes kõlab umbes nii: „No kuidas siis on, millises seisundis on sinu kari, sinu hing, sinu lapsed?“ Selline tervitamise viis pärineb väga ammustest aegadest, ja sellepärast on ka arusaadav, miks esikohal selles küsimuste reas on loomad: rändkarjusel oli esikohal ikka tema kari. Sest kui loomadega oli kõik korras, valitses rahu ka karjuse hinges, samuti olid siis söönud tema lapsed.

Väike sõnaraamat

kairlō tan – tere hommikust
keširiniz – vabandage
ne žanalik bar? – mis uudist?

adam – inimene
jerkek – mees
aiel – naine
bala – poiss
kōz – tüdruk
ult – rahvus
azamat – kodanik
memleket – riik
mektep – kool
mugalim – õpetaja
okuši – õpilane
kitap – raamat
kalam – sulepea, pastapliiats
kagaz – paber

Rahvarõivad

Rahvarõivais peegelduvad kasahhide iidsete tavade, mis omakorda tulenevad nende elupaiga iseärasustest ja rahvakunsti traditsioonidest.

Rõivad on valmistatud kalevist, villastest ja siidkangastest, vildist ja nahkadest. Eriti hinnatud olid omal ajal kasahhide seas kulaani, tiigri ja soobli nahk.

Püksid õmmeldi üldjuhul nahast või kalevist ja kaunistati rikkaliku tikandiga. XV–XVII sajandil said eriti populaarseks kerge varrukatega keep ja valgest õhukesest vildist kittel. Ammustest aegadest pärineb ka *šekpen* – pikk kaamelivillast mantel.

Põhiliseks rõivaesemeks oli nii meestel kui naistel *šapan* – villasest rii-dest või siidkangast õmmeldud kittel.

Meeste rõivakomplekti kuulusid suvel särk, püksid ja kerge tagant nõõbitav kittel. Talvel kandsid mehed lamba- või hundinahast türpi.

Naised armastasid tuunikalaadset kleiti ja *kamzolat* – varrukateta pluusi. Naiste kehakatted valmistati tavaliselt linasest või siidist ning sametist.

Peakatete valik oli väga rikkalik. Meeste lemmikuks kujunes *kalpak* – õhukesest vildist valmistatud peakate. Talvel eelistati rebasenaahaga ääristatud kõrvikut.

Tütarlaste karusnahamütsile olid tavaliselt kinnitatud öökulli-, kure- või paabulinnusuled.

Sametist või villasest riidest kerged suvemütsid kaunistati samuti öökullisulgedega ning hõbedase või kuldse tikandiga. Pärast seda, kui naisel oli sündinud esimene laps, hakkas ta aga kandma valgest riidest peakatet – *kimešekki*.

Originaalne ja väga rikkalik oli peakate, mida oma pulmas kandis pruut. *Saukele* kujutas endast kõrget koonusekujulist peakatet, mis oli kaunistatud kullast ja hõbedast müntidega, korallidega, merevaiguga. Tegu oli väga hinnalise peakattega, mille eest ammustel aegadel tuli välja käia koguni mitusada hobust. Niisiis juhtuski, et pärast kõigi pulmarõivaste ja -ehete eest tasumist võisid pruudi vanemad täielikult laostuda.

Kasahhi kostüümi kohustuslikuks elemendiks oli nahast, sametist, villast või siidist vöö – *beldik*.

Nahast vööd kaunistati sageli hõbedaste kujutiste või inkrusteeritud poolvääriskividega.

Rahvarõivaid kantakse pidulikel puhkudel ka praegu

Ehete puhul eelistati kullale hõbedat. Kusjuures ka suuremõõtmelised ehted valmistas tõeline meister alati imeõhukestest hõbedalehekestest. Ehte pinnale kanti spetsiaalse töötusega filigraanne muster, tavaliselt lisati ka vääriskive.

Kasahhi juveliiride armastatuim vääriskivi oli kaltседон. Idamaades on seda hinnatud juba väga ammustest aegadest. Neist päevist on jäänud ka tõekspidamine: see, kes kannab kaltседонiga sõrmust, veedab oma elu rõõmsalt ja õnnelikult. Kaltседони peeti ka tervistavaks kiviks. Teine levinud vääriskivi oli korall ja kolmas – türkiis. Viimast peeti kiviks, mis toob endaga ühes edu ja tagab alati võidu.

Jalanõudest olid nii naistel kui meestel kasutusel kerged saapad. Need valmistati hästi pehmest nahast ja olid väga mugavad kaameli selga hüppamiseks.

Kasahhi saapad olid huvitavad ja omapärased sellepolest, et nende puhul ei eristatud vasaku ja parema jala saabast. Paar oli valmistatud nii, et kumbagi saabast võis kanda ükskõik kummas jalas. Niisiis sai neid aeg-ajalt ka omavahel vahetada ja sel moel mõneti pikendada nende eluiga.

Erandiks olid mitmevärvilisest nahast, kaunistuste ja kõrge kontsaga pidulikud saapad.

Nimed

Esimesel aastatuhandel eKr kuulusid tollase Kasahstani elanikud enamikus indoeuroopa ja indoiraani keelerühma esindajate hulka. See seletab ka, miks paljudel kasahhi nimedel on iraani tüvi. Olgu näiteks või naisenimi Žanija, mis tõlkes tähendab „armas hing“, või Šarbanu – „ilus linnanaine“. Peale iraani päritolu nimede on ka turgi keeltele põhinevaid nimesid: Erik, Ergali, Eržan, Erlan. Nende tüvi „er“ tähistab „sõdalast, mehlist inimest, meest“. Aibar jälle tähendab „autoriteetset, sisendavat, ähvardavat“.

Erik ja Aivar on ju ka meil väga levinud nimed. Vahe seisneb vaid selles, et eesti keeles rõhutatakse esimest silpi, kasahhi nimede puhul langeb rõhk viimasele silbile. Nime Bajan pannakse kasahhidel aga nii tüdrukule kui poisile. Tõlkes tähendab see „piiritult õnnelikku inimest“.

Väga palju kasutatakse VIII sajandil Kasahstani steppidesse ilmunud araablaste kaasa toodud nimesid. Näiteks naisenimi Šamsija, mis tähendab „päikest“, või Alija – „väärtnuslik, armastatud“. Mehenimi Kairat tõlgitakse kui „jõud, energia“, Nursultan – „eredalt kiirgav sultan“.

Kasahhid kasutavad ka islamiga seotud nimesid. Kabdrahman või Abdrahman tähendavad „allahi teenrit“: Rahman on üks 99st Allahile omistatud nimest.

Kui peresse sündisid üksnes tütarlapsed, ent vanemad unistasid samal ajal pärijast, võidi tütrele nimeks panna Ulbosõn või Ultuar, mis tõlkes tähendab „saagu poeg“ või „las sünnib poiss“. Ja tõepoolest – kauaoodatud poeg nägigi mõne aja pärast ilmavalgust...

Läinud sajandi 20.–30. aastatel, kollektiviseerimise ja marksistliku ideoloogia õitsengu ajastul võis vahel kohata ka pisut naljakavõitu nimesid: Traktorbai, Melis või Umelis. Melis oli lühend nimedest Marks, Engels, Lenin ja Stalin, Umelis – samade meeste õpetust tähistav lühend vene keele vahendusel (*Utšeniĵe Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina*).

Haridus ja teadus

Kasahstani haridusministeeriumi andmetel õpib riigi üldhariduskoolides kokku üle 3 miljoni õpilase. Teisisõnu – 1.–11. klassi õpilasi on 2,5 korda rohkem kui Eestis elanikke. Esimeses klassis käib 230 000 koolijütsi. Niisiis võiksid Kasahstani esimeste klasside õpilased moodustada umbes poole Tallinna elanikkonnast...

Läinud sajandi 60.–70. aastail suleti riigi kõigis piirkondades kasahhikeelseid koole. Almatõs näiteks oli 1960. aastal vaid üks kasahhi internaatkool. Pärast Kasahstani iseseisvumist 1991. aastal on olukord oluliselt muutunud: praegu tegutseb 3687 kooli (44,6% koolide üldarvust), kus õppekeeleks on kasahhi keel. 2069 (26,1%) koolis õpetatakse lapsi kasahhi ja vene keeles. Pidevalt suureneb ka riigikeelses koolis käivate õpilaste arv. Kui 2000. aastal õppis seal 52,1% õpilastest, siis nüüdseks on nende arv kasvanud 54,8%ni. Nendel lastel aga, kelle kodune keel on usbeki, uiguuri, saksa, tadžiki, ukraina keel, on võimalus õppida oma emakeelses koolis.

Kasahstani 181 kõrgemast õppeasutusest suurim asub Almatõs: 1934. aastal loodud Kasahhi Riiklik Ülikool kannab al-Farabi nime. Selle 14 teaduskonnas omandab praegu kõrgharidust 16 000 üliõpilast. Ülikooli koosseisu kuulub kaheksa teadusliku uurimise instituuti ja seitse teaduskeskust. Neist tuntumad on turgi kirjalike mälestiste keskus, al-Farabi ja kasahhi rahva vaimse kultuuri keskus, bioloogia ja biotehnoloogia probleemidega tegelev teadusliku uurimise instituut.

*Al-Farabi nimelise
Kasahhi Riikliku Ülikooli
peahoone*

Siinkohal on huvitav märkida, et instituudi biofüüsika professor Viktor Injušin oli 70. aastatel Nõukogude Liidus esimene teadlane, kes hakkas avalikult rääkima praegu nii laialdast tähelepanu köitnud bioväljadest. Paraku said tema teooriad tookord rohke kriitika osaliseks.

Ülikoolis töötas teinegi kasahhidele oluline mees – kirjanik Muhtar Auezov. Akadeemik Auezov õpetas oma üliõpilastele kasahhi rahva ajalugu ja Euraasia rahvaste kirjandust.

Tegelikult ongi tudengid koondunud suures osas just riigi endisesse pealinnas: Almatõ on tõeline üliõpilaste linn. Seal asuvad ka konservatoorium, kunstide akadeemia, meditsiiniakadeemia, tehnikaülikool – väiksematest kõrgkoolidest rääkimata.

Rohkesti kõrgemaid õppeasutusi on ka praeguses pealinnas Astanas: rohkem kui 20 kõrgkoolist tuntuimad on Gumiljovi-nimeline Euraasia Riiklik Ülikool (kus õpib 11 000 üliõpilast), Kasahstani Põllumajandusülikool, Kasahstani Meditsiiniakadeemia.

Kultuur

Al-Farabi

Kasahstani kultuuriloos on inimesi, kes on sinna jätnud olulise jälje. Neid ja nende õpetust hoitakse au sees tänaseni ning nad on tuntud ka oma kodupaigast kaugemal. Üks selliseid inimesi on al-Farabi (Abu Nasr Muhammad ibn Tarhan).

Al-Farabi on tuntud mõtleja ja entsüklopeediliste teadmistega inimene. Ta sündis 870. aastal Otrari linnas Lõuna-Kasahstanis. Otrar oli tookord õitsengu tipul – seal said kokku läänest, idast ja lõunast tulevad kaupmeeste karavanid. Ühesõnaga – linn oli *farab*: ilus, suur, roheline, helde. Seetõttu nimetasidki araabia kaupmehed Otrari kuidagi iseenesestmõistetavalt ümber Farabiks. Abu Nasr, kes saatuse tahtel elas olulise osa oma elust kodumaast eemal, võttis austusest ja armastusest selle linna vastu enesele pseudonüümiks al-Farabi.

Abu Nasri isa oli kuulus väejuht, andekat noorukit aga köitis rohkem muusika. Tema musitseerimine vaimustas nii noori kui vanu, juba nooruki põlves meisterdas ta oma esimese muusikainstrumendi ja nimetas selle *kiptšagiks*.

Alghariduse sai Abu Nasr Otraris, seejärel aga sattus Bagdadi – araabia kultuuri tollasesse keskusesse. Ta õppis suure huviga loodusteadusi ja filosoofiat, eriti köitsid teda loogika, matemaatika, astronoomia, muusikateooria, esteetika. Loodusteaduste õppimise sidus noormees humanitaarteaduste omandamisega. Olulist tähelepanu pööras ta keeleõpinguile. Peale emakeele ja araabia keele valdas ta pärsia, kreeka, juudi, sanskriti keelt. Oma elu lõpupäeviks oli tal suuremal või vähemal määral suus koguni 70 keelt!

Al-Farabi pärand on suur ja mitmekesine. Tema enam kui sada tööd hõlmavad tollase teaduse peaaegu kõiki harusid, eriti oluliseks peetakse tema filosoofia- ja loogikaalaseid töid. Pole sugugi juhuslik, et veel tema eluajal nimetasid Idamaade teadlased ta Teiseks Õpetajaks (Esimeseks Õpetajaks peeti Aristotelest).

Mitu teadlaste põlvkonda on oma antiikkultuuri teadmised omandanud al-Farabi tööde abil. Sellest annab tunnistust üks vägagi kujukas fakt: nimelt on sedavõrd tuntud teadlane nagu Ibn Sina (Avicenna) tunnistanud, et Aristotelese metafüüsika on ta omandanud vaid tänu al-Farabi kommentaaridele. Ibn Sina, keda Euroopas peetakse arstiteaduse üheks loojaks, õppis meditsiini al-Farabilt, järgides tema õpetuse olulisemaid külgi. Ibn Sina õpetus käsitles aga muu hulgas selliseid aspekte, millest olulisel määral on hakatud kõnelema ka tänases meditsinis. Tema seisukoht oli, et ravida tuleb haiget, mitte haigust; et iga organismi puhul tuleb silmas pidada selle individuaalseid iseärasusi. Järgides al-Farabi õpetust, vaatles ka Ibn Sina meditsiini-probleeme laiemalt.

Al-Farabid ennast aga köitsid Sokrates, Platon, Aristoteles. Nende teooriate abiga püüdis ta leida vastust küsimusele, milline peab olema üks riik, et inimestel oleks seal hea elada. Taas kord – kas ei kõla see küsimus väga aktuaalselt ka praegu?

Ta unistas linnast, kus kõik inimesed oleksid võrdsed ja võiksid ühtmoodi kasutada kõiki hüvesid. Selline soovunelm tõi talle hea jutuvestja ja vapra veidriku kuulsuse. Tõde oli tema jumal.

Al-Farabi on loonud seitse muusikainstrumenti, üks neist – kaanon – 26 keelega ja seetõttu üsnagi keeruline pill oli väga populaarne keskaegses Euroopas. Kõikide oma muusikainstrumentide leiutamisel on ta lähtunud inimese hääle tämbrist. Küllap selles on põhjus, miks nendele instrumentidele loodud teosed tundusid kuulajatele väga omased.

Muusikast on ta kirjutanud ka raamatu.

Pärast pikki rännakuid Bagdadis ja Kairos pöördus al-Farabi tagasi Damaskusesse, kus elas oma elu lõpuni väga tagasihoidlikult. Oma teosed kirjutas ta eraldi lehekestele, mistõttu kõik tema poolt kirja pandu on võtnud peatükkide või märkmete vormi: mõnedest on säilinud vaid fragmendid, teised jäid hoopis lõpetamata.

Al-Farabi elas 70aastaseks, 950. aastal maeti ta Damaskuse müüri äärde. Hüvastijätupalve luges talle neljas keeles tollane valitseja isiklikult.

Süürias hoitakse al-Farabi nime au sees tänaseni, Kairos kannab tema nime vanim ülikool. Saudi-Araabias asub temanimeline tõlkeagentuur, Alžeerias töötab suur tema nime kandev lastekliinik ja Pakistani pealinns meenutab teda kohvik.

Almatõ ühest puieestest, mis asub kõige lähemal mägedele, käib igal õhtul üle neist tulev mõnus tuul. Just sellepärast on puieestee linnaelanike seas väga armastatud: almatõlased oskavad pärast kurnavalt kuuma suvepäeva hinnata mägedest tulevat värsket jahedust. See puieestee kannab suure mõtleja al-Farabi nime.

Pisut statistikat

Kasahstani Vabariigis tegutseb 48 teatrit, seal on 73 kino, 62 kontserdiorganisatsiooni, 3539 raamatukogu, 172 muuseumi, 42 lõbustus- ja puhkeparki, 4 loomaaeda.

Kõik see annab tunnistust rikkast tugevate traditsioonidega kultuurielust.

Kirjandus

Kasahhidel on väga rikas ja mitmekesine rahvaluule. Selle hulka kuuluvad olustiku- ja tavandilaulud (pulmalaulud, itkud, lahkumislaulud), lüürilised laulud, kangelaseeposed („Koblandõ-batõr“, „Jer-Targõn“, „Kambar-batõr“), lüürilis-eepilised armastuspoeemid, muinasjutud, vanasõnad, kõnekäänud. Rahvaluulet viljelesid rahvalaulikud, XVIII sajandil kujunes välja akõnnide suuline luule: esimene kuulus akõnn oli Buhhar-žõrau. XIX sajandi keskpaigas hakati koguma rahvaluulet, ilmusid esimesed kasahhikeelsed raama-

tud – olgu siinkohal näiteks 1879. aastal ilmunud I. Altõnsarini „Kirgiisi-kasahhi krestomaatia“.

Kasahhi rahvuskirjanduse rajajaks peetakse Abai Kunanbajevit, tema tegutsemisaeg jäi XIX sajandi teise poolde. XX sajandi algul ilmusid esimesed kirjanduslikud ajakirjad: „Aikap“ näiteks ilmus aastail 1911–1915.

Hiljem – nagu ka kõikjal mujal, meil Eestis kaasa arvatud – lisandusid uued žanrid ja tekkisid uued kirjandusvoolud.

Nüüdisaja tuntumaid kasahhi kirjanikke ja ka ühiskonnategelasi on kahtlemata Olžas Sülejmenov.

1936. aastal sündinud Sülejmenov pani oma esimese poeemi kirja üllatavalt kiiresti. See on pühendatud inimese esimesele kosmoselennule ja pealkiri võiks eesti keeles kõlada „Maa, tee kummardus inimesele“. Muide, just needsamad sõnad on kirjas ka Juri Gagarini mälestusobeliskil tema hukkumispaigas.

Sülejmenovi teine raamat „Az i Ja“ ilmus 1975. aastal ja tekitas tookord väga suurt kära. Nimelt süüdistas Moskva tollane võimuladvik kirjanikku seitsmes surmapatus. Neist põhiline oli natsionalism ja autorit põrmustavad kirjutised ilmusid peaaegu kõikides tuntumates keskajakirjades. Ainuke Nõukogude Liidu väljaanne, kus tookord ilmus positiivne vastukaja, oli Eesti ajaleht „Molodjož Estonii“. Väga lühidalt öeldes kirjutas Sülejmenov oma raamatus sellest, kui palju ühist oli tegelikult Vana-Venel ja Suurel Stepil. Paraku ei sobinud need seisukohad valitsenud ideoloogiaga.

Sülejmenovi looming kujutabki endast suures osas just sidemete otsimist erinevate rahvaste vahel: olgu siis tegu keele, ajaloo, või hoopis laiemate – kogu maailma hõlmavate probleemidega. Just neid teemasid käsitleb ka tema raamat „Šumer-name“. Selles on juttu ruunikirjast, mille Siberis avastas täiesti juhuslikult Rootsi ohvitser, kes sinna saadeti peale Poltaava lahingut. Kiri ootas uurijaid kaks sajandit: kuni Soome teadlased tulid järeltusele, et Siberis leitud ruunikiri võib olla seotud soomlaste minevikuga. Nimelt meenutas see väga skandinaavia kivist kirja. Kuna aga põhjamaalastest on aasia rahvastega seotud olnud just soomlased, tekib loogiline küsimus: ehk tõidki siis just nemad selle kirja Põhjamaadesse? Nii ehk teisiti – just soomlased olid need, kes ka skandinaavia rahvastes äratasid huvi Siberis avastatu vastu. Kuni taani teadlane Vilhelm Tomsen leidis võtme, mille abil dešifreeris kõnealused kirjad. Esimene sõna, mille ta 25. novembril 1893 sealt välja luges, oli Tengri. Ent nagu peatükist „Usk“ selgub, kummardasid kasahhide kauged esivanemad just jumal Tengrit.

Nagu öeldud – Sülejmenov on ka tuntud ühiskonnategelane. Ta on liikumist „Nevada–Semipalatinsk“ juhtides võidelnud aktiivselt tuumarelvade katsetamise vastu, samuti puhta looduskeskkonna eest.

1995.–2001. aastani oli ta Kasahstani Vabariigi suursaadik Itaalias ja Kreekas. 1999. aastal andis ta Itaalias välja raamatu „Jazök pisma“ („Kirjakeel“).

2001. aastast esindab Sülejmenov Kasahstani UNESCOs. Hiljaaegu ilmus temalt raamat „Tjurki do istorii“ („Türklaste eelajalugu“).

Kunst

Kasahhide vanimad kunstimälestised on kaljujoonised, mis pärinevad II–I aastatuhandest eKr Pavlodari ja Öskemeni piirkonnast, ning metallist loomafiguurid. Meie ajaarvamise algusest on säilinud ehteid, VI–VIII sajandist kiviskulptuure. Kõnelda võib ka ornamentaalsest tarbekunstist: puu- ja luunikerdustest, kivilõigetest, vaipadest, keraamikast, kusjuures ornamentikas kasutati peamiselt taime- ja sarvemotiive.

Kasahhi nüüdiskunst pärineb mõistagi sellel ülirikkal pärandil. Hea ülevaate kunstielus toimuvast võib saada Astanas asuvast kaasaegse kunsti muuseumist.

Kasahstani üks omanäolisemaid kunstnikke on olnud Abilkhan Kastejev (1904–1973). Kasahhidele on ta eriti lähedane seetõttu, et on portreedele jäädvustanud paljusid sellele rahvale olulisi inimesi, samuti on tema lõuenditel säilinud mitmed eluliselt tähtsad sündmused. Praegu kannab Abilkhan Kastejevi nime kunstigalerii, mille kogudesse kuulub 22 000 taidest.

Kasahhi kunstis on oluline koht graafikal. Esiletõstmist väärib Jevgeni Sidorkin, kes lühikesele elueale (Sidorkin elas vaid 52aastaseks) vaatamata on loonud rikkalikud litograafiasarjad „Kasahhi rahvarõivad“, „Kasahhi eepos“, illustreerinud Muhtar Auezovi romaani „Abai tee“. Viimase eest on kõikjal maailmas kuulsust kogunud kunstnik pälvinud Kasahstani riikliku preemia.

Muusika ja teater

Kasahhi rahvalaulud on ühehäälsed ja põhinevad seitsmeastmelisel diatoonilisel heillaadil. Rahvamuusika põhižanr on süzeeline *küi* – selle muusikalisele esitusele eelneb sisu jutustamine. Tuntumad pillid on dombra, kobõz, sõbõzgõ. Hinnatumaid rahvamuusikuid oli Kurmangazõ Sagõrbajev.

Esimesed asjaarmastajate näiteringid hakkasid Kasahstanis tekkima 1911.–1912. aastal: need olid tihedalt seotud esimeste kasahhikeelsete näi-

Kasahhi rahvapillid

dendite ilmumisega. 1925. aastal avas uksed esimene kasahhi kutseline teater – praegune Auezovi-nimeline Kasahhi Draamateater.

Kui neist aastaist astuda uude sajandisse, siis 2000. aasta oktoobris avati Astanas Baisseitova-nimeline Rahvuslik Ooperi- ja Balletiteater. Täna test tuntumatest ooperilauljatest olgu nimetatud Jermek Serkebajev, Roza Baglanova, Bibigul Tulegenov, Alibek Dnišev.

Astanasse on Almatõst kolinud riiklik tantsuansambel „Gulder“, rahvakunstiansambel „Sazgen“, mainekas kammeransambel „Solistide akadeemia“, mida juhendab tuntud viiuldaja, paljude rahvusvaheliste konkursside laureaat Aiman Musahodžajeva.

Filmikunst

Esimene kinoseanss korraldati Kasahstanis 1910. aastal, filmivõtetega alustati sealmail 1920. aastal. Täna test koolilaste vanemad ja vanavanemad mäletavad kindlasti mitmeidki häid kasahhi filme, sest see kunstileik on seal kõrgel tasemel olnud alati.

Viimastel aastatel on Almatõs saanud traditsiooniks filmifestivalid „Šakeni tähed“ (pühendatud kasahhi filmikunsti ühe rajaja, näitleja ja režissööri Šaken Aimanovi mälestusele) ja „Euraasia“.

2005. aasta septembris leidsid festivalid aset päris teineteise järel. Neist esimese juhatasid sisse Iljas Jesenberlini romaani järgi tehtud film „Nomadid“ (stsenarist Rustam Ibragimbekov) ja Bolat Mansurovi film „Tšingis-khaan“ Asanali Ašimoviga peaosas.

Festivalil „Euraasia“ olid oma loominguga tähelepanu keskmes kasahhi nooremad filmitegijad. Neist üks, Guka Omarova on hästi tuntud ka eesti filmisõpradele. Nimelt tunnistati Eestis korraldataval rahvusvahelisel Pimedate ööde filmifestivalil 2004. aasta võitjaks just tema film „Skiso“.

Sport

Kasahstanis on aegade jooksul au sees peetud rahvuslikke spordialasid. Iseenesest võiks neid samahästi nimetada ka meelelahutuslikeks spordialadeks. Eelkõige kuuluvad selle koondnimetuse alla kõikvõimalikud võiduajamised: *baiga*, *alaman baiga* (võiduajamine pikkadel ja väga pikkadel distantsidel – 25, 50, 100 km), *kumis alu*, *kokpar*.

Populaarsed on ka meie mõistes maadlust meenutavad spordialad. *Kazakša kures* näiteks meenutab vabamaadlust, tōsi – vastavate kaalukategooriateta. Olulist osa etendavad selles jõud ja osavus, liigutuste sooritamise kiirus, tähtsad on vastupidavus ja tasakaalukus. Tuntuim sportlane on sel alal Hadžimukan Munaitpasov. XX sajandi alguses on ta võitnud mitmeid maailma tugevamaid maadlejaid ning kohtunud ka Eesti ühe nimekaima sportlase Georg Lurichiga.

Kasahhid on alati pidanud lugu ka hobuvõitlusest. Selle eesmärk on ühene ja selge – võidab ratsanik, kes suudab vastase esimesena sadulast maha tõugata.

Huvitav on see, et aasta-aastalt on kasahhide huvi nende ammuste spordialade vastu kasvanud. Samas on Kasahstanis mõistagi au sees ka tipp-sport. Populaarsemad alad on jällegi poks, maadlus, sambomaadlus. Olgu siinkohal näiteks Serik Konakbajev, Euroopa meister ja maailmakarikate võitja poksis: mees, kel oma kaalukategoorias õnnestus esimese sportlasena maailmas alistada Kuuba poksija. Või Daulet Turlõhanov, kes kreeka-romma maadluses on kahel korral jõudnud olümpiapjedestaalile. Kasahstan

Medeo staadion on populaarne paik maailma kiirusutajate seas

on iidsetest aegadest tuntud oma rammumeeste poolest. Suisa rahvuskangelaseks peetakse seal tõstja Anatoli Hrapatõid, viiekordset maailma-meistrit ja olümpiahõbeda omanikku. 2005. aasta novembris Astanas peetud sambomaadluse maailmameistrivõistlutel sai aga veel ühe kuldmedali kahekordne maailmameister Ashat Šaharov.

Alija Jussupova nimi sai hiljaaegu tuntuks kõigile iluvõimlemisest huvitavatele inimestele – pärast seda, kui ta 2004. aastal saavutas võistlustel Budapestis viienda koha maailma edetabelis. Sportvõimlejatest on aga kõigile tuntud Nelli Kim, kelle tähetund jõudis kätte juba Montreali olümpiamängudel, kus nooruke võimleja võitis tookord koguni kolm kuldmedalit.

Suusasporti hindavatele eestlastele on Kasahstani sportlastest kahtlemata kõige tuntum Vladimir Smirnov. Maailma suusaeliiti kuuluv Smirnov on olümpiavõitja, mitmekordne maailmameister ja maailmakarika võitja.

2006. aasta jaanuaris kutsuti Kasahstani jalgpallikoondise ja Astana Ženise klubi abitreeneriks Eesti hinnatud jalgpallitreener Janno Kivisild.

Olulisemad linnad

Otrar

Sellel linnal on väga oluline koht Kasahstani ajalooos. Nagu eelpool öeldud, said just seal juba esimestel sajanditel kokku erinevaid ilmakaari ühendavad kaubateed, ja just selle kui väga ilusa linna Farabi järgi võttis endale nime al-Farabi.

Ajalooallikates iseloomustatakse Otrari kui Farabi piirkonna keskust. See oli parasjagu nii suur, et ühe päevaga võis linna läbi käia nii pikuti kui laiuti...

Linn on tuntud ka müntide verimise paigana, neil müntidel – dirhemitel oli aga väga suur käive Kesk-Aasias ja Kasahstani lõunaosas. IX–X sajandil valmistatud puhtast hõbedast rahasid on leitud ja leitakse ka Venemaa Euroopa-osas, Ukrainas, Valgevenes, Balti riikides, Rootsisis, Põhja-Poolas.

Haapsalu lähedal asub teadupärast Dirhami sadam. On arvatud, et ehk on neiski paigus kunagi leitud dirhemeid. Igaljuhul avastas Araabia kaupmees Ibn Fadlhan 922. aastal Gotlandi saarele jõudes meeldiva üllatusega, et võis igalpool maksta ... dirhemitega. Need olid sealkandis käigus kõikjal ning veelgi enam – neid korjati ja nende hulk määras inimese staatuse. Oma reisimärkmetes kirjutab ta, et rikkad naised kannavad kaelas kuld- ja hõbekette, millest igaühe väärtus vastab 10 000 dirhemile.

Türkistan

Lõuna-Kasahstanis Türkistani lähistel asub üks kasahhi rahva pühasid paiku – emiiri ja tunnustatud valitseja Suure Tamerlani ehitatud mausoleum Arõstan-babi matmispaigas. Tamerlan pidas pühaks ka Hodža Achmed Jassau mälestust. Tema käsu kohaselt rajati Jassauile suurejooneline mausoleum Türkistanis.

Üks viiest islami käsust, mille täitmine on kohustuslik igale moslemile, on palverännak Mekasse. Seda võib asendada vaid Hodža Achmed Jassau mausoleumi kolmekordne külastamine. See näitab, kui oluline koht on moslemimaailmale Türkistan. Olgu lisatud, et Türkistan on tähtsuselt kolmas islami püha linn.

*Hodža Achmed Jassau
mausoleum*

Almatõ

1997. aasta lõpuni oli Almatõ Kasahstani pealinn. Inimasustuse esimesed jäljed selle iidse linna territooriumil pärinevad aga juba X–XI sajandist eKr

X–XIV sajandil muutus Almatõ Suure Siiditee üheks kaubandus- ja käsitöökeskuseks – tänu seal asunud rahahoovile, millest annavad tunnistust XIII sajandi dirhemid. Just neilt hõbemüntidelt võib esmakordselt lugeda sõna „Almatu“.

Almatõ ümbruskond on osaks Ile Alatau rahvuspargist. Paljud seal elavad haruldased loomad ja linnud on kantud Kasahstani Punasesse raamatusse. Olgu näiteks või lumeleopard, kes on end sisse seadnud ka Almatõ vapil.

Linn tundub meie mõistes harjumatu oma pärane ilmastikutingimuste poolest. Põhjuseks on asjaolu, et kui linna põhjapoolsed rajoonid ulatuvad stepi- ja poolkõrbe aladele, siis lõunapoolsed elurajoonid paiknevad 1500–1700 meetrit merepinnast kõrgemal. Niisiis võibki juhtuda, et samal ajal, kui Almatõ põhjaosas napib õhku hingamiseks, lõdisevad lõunaosa elanikud mägedest puhuvate jäiste tuulte käes.

Linna nimi tähendab tõlkes „kohta, kust võib leida õunu“. Eelmise sajandi algul kinnitas seda piirkonda külastanud akadeemik Vavilov, et ta pole üheski teises maailma paigas juhtunud nägema nii palju erinevaid ja sedavõrd viljakaid metsiku õunapuu liike. Kuna tema hinnangul olid need oma olemuselt üsnagi lähedased aedõunapuudele, on Vavilov avaldanud arvamust, et ehk on õunad kunagi meieni jõudnud just nendelt aladelt.

Nii ehk teisiti – Almatõs kannavad õunapuud isuäratavaid vilju tänaseini. Ja äärelinnas liikudes võib ikka ja jälle tunda õunaaiale nii iseloomulikku mesimagusat hõngu.

Tudengid armastavad aega veeta al-Farabi nimelise ülikooli üliõpilaspalees

Astana

10. detsembril 1997. aastal kuulutati Astana Kasahstani Vabariigi pealinnaks. Tõlkes tähendab linna nimi „pealinna, tähtsaimat linna“.

Kuna Kasahstan asub kahe maailmajao – Euroopa ja Aasia kokkupuutepunktis, on seal tihedalt segunenud kaks erinevat kultuuri. See väljendub elulaadis, kasahhide ellusuhtumises, ehituskunstis. Eriti hakkab see silma Kasahstani pealinna arhitektuuris, kus on näha nii Idamaadele omaseid

kuppelehitisi kui kasahhidele iseloomulikku stiili. Viimast kohtab eriti Išimi jõe kallastel, kus 1830. aastal hakati ehitama Akmoli kindlust. Vanasti peeti neis paigus laatasid, kus pakuti laias valikus piimast valmistatud rahvuslikke toiduaineid. Kindlalt olid seal esindatud kumõss (hobuse piim), *airan* (hapupiim või keefir), *kurt* (kuivatatud kohupiim), *šubat* (kaameli piim), *kaimak* (koor). Muide, sellest tuleneb ka koha nimi: „ak mol“ tähendab tõlkes „valge küllus“.

2003. aasta rahvaloenduse andmetel elas Astanas 281 000 inimest. 30% elanikkonnast moodustasid kasahhid, 70% venelased, ukrainlased ja sakslased. 2005. aasta lõpuks kasvas elanike arv oluliselt – 450 000 inimeseni. Päris täpsed ametlikud andmed selguvad mõne aja pärast.

Selles linnas asub ilmselt ookeanidest kõige kaugemal asuv okeanaarium, kus saab tutvust teha kõikvõimalike ookeaniasukatega, kaasa arvatud haid.

22. märtsil 2005. aastal avati Astanas Islami kultuurikeskus. Keskmõšee võtab enda alla 6,225 hektarilise maa-ala. Selles 2000 ruutmeetri suuruses hoones asuvad eraldi palvesaal meestele ja naistele. Peakupli kõrgus on 43 meetrit, minaretid ulatuvad 63 meetri kõrgusele. Kompleksi koosseisu kuulub veel kahe puskkaevuga avatud õu ja maja imaamide jaoks.

Astana uhkuseks on kahtlemata tema sümbol – Astana-Baitereki monument, mille mõte pärineb rahvaluulest. Kasahhi laste lemmik on muinasjutukangelane Jer-tostik, kes satub pärast rohkeid katsumusi tohutu suure puu – Baitereki juurde. See puu sümboliseerib igavikku.

Islami kultuurikeskus

Astana-Baitereki monument

Nüüdisaegne Baiterek ehk monument kujutab endast maailmapuud. Selle sees tõuseb hääletult kõrgustesse kiirlift, viies kõiki soovijad pilvepiirile. Just seal, “seitsmendas taevas” asub saali keskel mälestussammas „Üleskutse“, kus 2003. aasta septembris andsid erinevate uskude esindajad Astanale oma õnnistuse.

Õige pea kerkib Astanasse Rahu ja Usu Palee. Selle projekti kallal töötab mainekas briti arhitekt Normand Foster. Asjatundjad on kinnitanud, et põneva insenerilahenduse ja ülikaasaegse arhitektuuriga projektil pole maailmas võrdset.

Usk

Muistsetele rahvastele omaselt on kasahhid läbi aegade kummardanud loodusjõude. Keskkel kohal, nagu eelpool juba öeldud oli taevane jumal Kok-Tengri. Loodusjõudude kummardamisel on sealkandis vägagi ootuspärased põhjused. Rändkarjusele eriti on ju omane järgida looduse kutset: niipea, kui loodus märku annab, asub karjus teele. Neli korda aastas – aastaaegade vaheldudes – vahetab ta oma elukohta.

Stepi kohal tundub taevas tohutu ja suuremal osal aastast on see sinisinine. Ehk nagu ütleb Olžas Sülejmenov: “Taevas on nii puhas, et läbi sinise atmosfäärikihki tundub vilksatavat kosmose saladuslik vari.”

Kasahhi lipu sinine värv tuleneb ju samuti pilvitust taevast – otsekui tänutäheks jumal Tengrile. Han-Tengri nime kannab Kasahstani kõrgeim mägi. Selle taevasse kõrguvat tippu on kasahhid hakanud pidama Suure Hinge allikaks, mis sümboliseerib neile iidset usku Tengrisse.

Tengriaanlus on harmoonias loodusega, ümbritseva maailmaga. Surm on uni: sarnaselt loodusega, mis uinub sügisel ja ärkab kevadel, taassünnib ka inimene pärast surma. Selle märgiks pandi surnule hauda kaasa metallist kruus. Erinevat päritolu inimeste puhul kasutati ka erinevaid matmisviise. Almatõ lähistel näiteks asub Kuldse Sõdalase matmispaik. See pärineb IV sajandist eKr. Antropoloogide hinnangul oli Issõki kurgaani maetud noormees 17–18aastane. Sõdalase riietus oli rikkalikult ehitud ligi 3000 kuldse kaunistusega. Tema umbes 70 cm kõrgust peakatet ilustasid kuldseid ehted, millel olid kujutatud tiigrid, hobused, linnud: kokku umbes 150 kaunistust. Kaelas rippus tal tiigripeadega ilustatud kuldne kaelaeh. Sõdalase kõrval lebasid vastavalt tengriaani tavadele pronksist kruus ning taamal veel kaks hõbekruusi. Niisiis ootas ka sõdalast taassünd...

Mõnel juhul pandi hauda kaasa teisigi tulevaseks eluks vajalikke esemeid: tasse või anumaid jookidega, isiklikke relvi, igapäevaseid tarbeesemeid. Oma juhiga koos maeti vahel isegi tema orje, armastatud naisi, hobuseid, koeri.

Kuldse Sõdalase rüü on kohti sisse võtnud Almatõ ajaloomuuseumis

Peale taevase isa Tengri peeti lugu viljakusejumalannast Ier-Sust, kudukolde jumalannast Umaist, tee jumalannast Žol-Tengrist.

Kasahhid hindasid kõrgelt esivanemate vaime *aruahhe*. Nende tarvis olid pühad paigad, nende auks korraldati ohverdamisi. Olžas Sülejmenovi üks luulerida ütleb: “Esvanemad, kui ma lähen lahingusse, toetage mind...” Nii-siis oli ammustel aegadel lahingusse tormates kombeks hüüda oma kuulsaate esivanemate nimesid – paludes neilt sel moel õnnistust, jõudu ja kaitset. Igal roodul oli oma lahinguhüüe – *uran*. Just sellest sõnast ongi hiljem kujunenud venekeelne „ura“ (hurraa).

Igal hõimul oli oma lipp ja sellel kindel märk – *tamga*. Lippu peeti hinge hoidjaks ja sõdalase kaitsjaks. Sõjaväeosa koodeksi järgi tähendas lipu kaotamine suurt häbi.

Lipumärkidel ehk *tamgadel* on kujutatud kammikujulisi sümboleid. Siinkohal on huvitav märkida, et taolisi sümboleid leidub ka poola heraldikas. Oma raamatus „Europe. A History“ oletab Norman Davies, et poola aristokraatiat võib vaadelda kui türki vangide järeltulijaid. Stepp paiskas neid demograafilise plahvatuse järel Euroopasse, kus nad IV sajandil metsapimedusse kadusid.

VIII sajandil töid araablased Suurde Steppi islami. XII sajandini islam sealmail eriti laiadaselt küll ei levinud – sedavõrd tugev oli Tengri kummardamise traditsioon. Alles sufismi rajaja Hodža Achmed Jassau suutis Lõuna-Kasahstani asukates tekitada huvi selle usu vastu. Samal ajal ei unustanud põliskasukad siiski ka oma rahvale pühasid paiku – kive, puid ja allikaid, millel islamiga polnud midagi ühist. Nende juures korraldati palvusi ja toodi jumalatele ohvreid.

VIII–IX sajandil tekkis islamis müstilise-asketlik suund – sufism. Sufismi järgijad tunnistasid reaalseks vaid jumala eksistentsi. Elu kõrgemaks eesmärgiks kuulutasid nad hinge müstilise ühinemise jumalaga ja nõudsid loobumist kõigest maisest.

Islami musulmane võib seega võrrelda näiteks ristiusu munkadega. Nad on askeedid, kes oma õpetust järgides on reaalsest maailmast otsekui eraldunud.

Sufism omistab erilist tähelepanu helidele. Ollakse seisukohal, et Allah saatis oma läkituse Muhammedi kaudu teatud helidena, kusjuures oluline osa on nende kooskõlal ja meloodilisusel. Inimene tunnetab jumalat intuitiivselt müstilise armastuse kaudu. Niisiis võib põhimõtteliselt iga inimene korda saata imesid: me kõik teame sõnu, mille abil see on võimalik, aga me oleme unustanud vastava intonatsiooni, mille vahendusel saaksime seda teha.

Sufismil oli väga tugev mõju nii usulis-filosoofilisele mõttele kui kirjan-dusele, eriti luulele. Sufistlike ideede propageerimisel kuulus oluline osa dervišitele. Kuigi paljusid dervišeid võib pidada moslemi munkadeks, ei sobi see nimetus neist kaugeltki kõigile. On dervišeid, kes on abielus, on ka neid, kes usu nimel pole pidanud vajalikuks varandusest loobuda, on koguni sel-liseidki, kes tegelevad kauplemisega.

Suurt osa on dervišite ja nende poolt mõjutatavate inimeste puhul eten-danud hüpnos. Oskus midagi teisele inimesele sisendada oli dervišitel välja töötatud palju varem, kui sellest sai Euroopas teaduslike uuringute vahend. Kusjuures dervišid olid sel alal küllaltki osavad. Juba neil ammustel aega-del oskasid nad mõjutada pilgu abil, samuti kaugete vahemaade tagant. Olu-lise tähtsuse omandas samal ajal enesesisendus.

Hodža Achmed Jassau on Kasahstanis olnud aegade kestel väga lu-gupeetud inimene, kõnelda võib isegi isikukultusest. Tema nimega on seo-tud palju legende. Neist üks kõneleb, et Jassaui õpetaja Arōstan-bab elas ära väga pika elu – 900 aastat. Seda põhjusel, et oli Muhammedilt saanud teate: ta peab ära ootama, kuni maailma sünnib tema suur õpilane, kellele saab siis üle anda oma teadmised...

Kasahstani Vabariigi presidendi Nursultan Nasarbajevi ja paavst Johannes Paulus II kohtumine

Uskumused ja kombed

Rahva kommetes kestab tema hing, traditsioonides väljenduvad rahva tugevus ja ilu.

Olgu siinkohal näiteks katke Muhtar Auezovi romaanist „Abai“, kus kõigi poolt lugupeetud vanake Zere ütleb suurte pühade eel: „Mu pojad, olge külalistega ettevaatlikud ja tähelepanelikud! Sest tõeline mees ei ilmuta oma väarikust üksnes rännakul. Väga oluline on ka see, kuidas ta käitub teiste inimestega. Te võite olla väsimusest suremas, aga ärge laske oma näole tüdinud ilmet! Hoolitsege külaliste eest reipalt ja rõõmsameelselt, aga ärge larmake ega kaotage mõõdutunnet! Olge rahulikud, napsõnalised ja tagasihoidlikud.“ (Kõrvalepõikena olgu öeldud, et Muhtar Auezovi romaan „Abai“ on ilmunud ka eesti keeles ja kõneleb kasahhi kirjanduse rajajast Abai Kunanbajevist).

Kasahhid peolauas

Kasahhidele on olulised ja omased kaetud lauaga seotud rituaalid. Kuigi lahet ja heatahtlikku vanaema Zeret pole siin ilmas juba rohkem kui sada aastat, kannab tema öeldud sõnu meeles iga tõeline kasahh – asugu *dastarhan* (kaetud laud või laudlina) jurtas või kõigi mugavustega nüüdisaegses korteris. Kui teie poole aga pöörduakse sõnadega *törge šögõnõz*, siis teadke, et teid on palutud laua taha aukohale.

Pühadelaud on kasahhidel alati rikkalik. Auulis, kus peeti *toid* ehk pidu, püstitati aasale jurtad ning valmistati kumõssi ja *šubatti*. Liha keedeti suurtes kateldes – *taikazanides*. Külaliste arvu ei piiratud kunagi. Juhuslikudki teelised võisid piduliku sündmuse korral auulist läbi astuda ja neilegi pakuti alati külakosti. Eriti pidulike sündmuste puhul, näiteks kui peresse sündis kauaoodatud järeltulija, tapeti valge kaamel. Rahva seas liikuv väljend „valge kaameli kõht on kärisenud“ pärineb just sellistest sündmustest.

Kui Kasahstanis õnnestub sattuda traditsioonilise peolaua taha, võib seal saada veel ühe ammuse kombe tunnistajaks. Nimelt ulatab maja peremees erilisel viisil valmistatud lambapea kõige enam austatud külalisele. See külaline jaotab prae tükideks ning jagab seda teistega. Kusjuures igaüks saab just temale mõeldud tükiga kaasa ka mõne aukülalise naljatoonis öeldud sõbraliku nükke või hea soovi.

Näiteks lõikab aukülaline prae küljest ära kõrvad ja ulatab need mõnele noorele mehele või noorukile soovitusel olla tähelepanelik. Kui ta tükikesse pealaest ulatab tütarlapsele või noorele naisele, tähendab see, et noorik muutub tööks ja oskab hästi väljendada oma mõtteid. Niimoodi lõikab aukülaline lõpuks lahti kogu prae ja jagab tükikesi kõigi külaliste vahel.

Seejärel asetatakse lauale järgmine toit, mis koosneb lihast ja õhukeks rullitud keedetud taignast. Kusjuures liha on kombeks anda lauale koos kontidega. Külaliste silme all hakkab peremees rooga lahti lõikama ja jagab siis aromaatselt lõhnavaid lihaga kondikesi kõigile laua ümber istujatele. Ja jällegi on oluline, millises järjekorras toitu pakutakse ja missuguse tükikese keegi saab. Vaagna- ja küljeluud näiteks on määratud vanematele ja eriti austatud külalistele. Põhjus on lihtne – suuremad ja maitsvamad lihapalad on mõeldud eelkõige neile. Rinnatükid lähevad miniale või väimehele. Kaelakondid – abielunaiestele ja tütarlastele.

Kasahhi rikkalik peolaud

Toi

Toi ei tähendanud sugugi vaid sellist pidu, kus külalised veetsid kogu aja kaetud laua taga. Pidulike sündmustega käisid ikka kaasas ka meeste omavalhelised jõukatsumised ja võiduajamised. Kusjuures võitjatest kujunesid alati kõigi lemmikud. Eriline au ja kõige suurem auhind kuulus võiduajamiste võitjale. Auhind – *baige* – oli aukartust äratav: 100 ja vahel isegi enam hobust.

Parim maadleja sai aga kingituseks kalli vaibaga kaetud kaameli, samuti kingiti talle hobune.

Akõnnid – lauljad, kes võistlesid improviseerimisoskuses, teravmeelsuses, dombramängus, võisid omavahel jõudu proovida vahel tunde. Nende auhinnaks olid rikkalikult kaunistatud rahvuslikud kitlid ja hea hobune.

Ume salu

Niimoodi nimetatakse üksteisele antavat abi, ja kasahhide seas on teisi inimesi ikka aidata püütud. Kui kellelegi polnud jõukohane üksipäini ehitada maja või tuli töödega ühelepoole jõuda tavapärasest kiiremini, kutsuti appi naabrid, sugulased, tuttavad (nagu Eestis talgud). Hea komme oli seegi, et pärast tööde lõpetamist korraldas abivajaja alati tänutäheks peo.

Bata

Selle sõnaga õnnistati ärasõitjaid. Enne pikemale teekonnale asumist võeti lähedased inimesed kokku ja kostitati neid hea ning paremaga. Lahkujaile anti kaasa õnnistus – *bata*.

Sel sõnal oli ka laiem tähendus. Sest õigupoolest algasid kõik suuremad ettevõtmised *bataga*. Kusjuures õnnistus tuli saada just vanematelt austatud inimestelt, muidu ei hakanud asjad lihtsalt sujuma.

Kui poeg istus esimest korda hobuse selga, kui ta läks esmakordselt kooli, kui tütar läks mehele, perekond kolis uude korterisse – igal juhul pidi sellega kaasas käima *bata*: hea sõna, millega sugulased ja sõbrad asjaosalise teele saatsid.

Nauruz – armastatuim püha

Kasahhidel on kombeks tähistada uue aasta saabumist veel teistki korda: 22. märtsil, kui algab kevad ja loodus ärkab uuesti. Sõna *nauruz* tuleneb pärsia keelest ja tähendabki uut aastat (“*nau*” – uus, “*ruz*” – aasta). See on väga ammune püha, mida tõenäoliselt hakati tähistama I aastatuhandel eKr sakide maal. Arvatakse, et ööl vastu 22. märtsi käib vanake Kadõr ringi mööda maad, istutab puu, saadab inimestele õnne ja heaolu. Sel päeval peab solvajale andestama, solvatult vabandust paluma, võlad – kui neid on – ära maksma. Ühesõnaga tuleb otsekui uuesti sündida, leppida sugulaste ja sõpradega. Ildsetel aegadel vahetasid vaenujalal olevad sõdalased sel päeval relvi ning sõid ühest katlast. Olulist tähendust omistatakse sel päeval numbri 7. Peamine rituaalne toit *nauruz-kože* koosneb 7 komponendist, mis tähistavad elu 7 alget – vett, liha, soola, rasva, jahu, tangu ja piima. Need omakorda sümboliseerivad rahulolu, kordaminekut, vaprust, tervist, heaolu, kiiret kasvamist ja kaitstust, mis tuleneb jumalast.

Piim sümboliseerib peale selle veel uut aastat, suitsetatud liha aga lõppenud aastat. 7 päeva enne püha valmistatakse kumõssi – seda proovinud külalised ei suuda kaua uinuda, samal ajal kui tavaliselt on kumõssil hoopis rahustav toime...

Iga inimene peab külastama 7 peret ja külla kutsuma 7 külalist. “*Koktem*

tudi!” (“Kevad on taas sündinud!”) ütlevad sel päeval kasahhid ja tervitavad *nauruzi* tänavatel, parkides, staadionidel, kus korraldatakse maadlusvõistlusi, hobuste võiduajamisi, kitsepüüdmise võistlusi ratsanikele.

Number 7 on kasahhidele üldse väga oluline. Näiteks reedesel päeval tuleb küpsetada 7 pirukat, mida nimetatakse jumala leivaks.

Siinkohal tasub meenutada ka helistiku 7 nooti, vikerkaare 7 värvi, palja silmaga nähtavat 7 planeeti, 7 tunneteorganit, 7 paari ribisid...

Pisut ka ebausku

Kasahhidele on küllaltki omane eausk, kusjuures mõnedki tavad tunduvad asjast mitteteadvatele inimestele üsnagi lustlikud.

Kui inimesel juhtub olema kaelaradikuliit ja ta ei saa hästi pöörata pead, et millelegi keskenduda, peate kasahhide arvates tegema *salemi* – kerge peakummarduse: kindlasti mõne austatud inimese selja taga.

Kui lapsed ei rõõmusta vanemaid just kuigi sageli oma edusammudega ja kui lõpuks ometi on koolis saadud kauaoodatud hea hinne, ei peaks ema ja isa pidama paljuks otsida maast väike oksaraag või kepike (toas kõlbab selleks isegi tuletikk): see tuleb murda pooleks ja lapse edu kordub ning sellest kujuneb reegel.

Kui laps halvasti magab, peab enne tema voodisseminekut keegi täiskasvanutest käima tulega üle toa: niimoodi saab õhk lapse kohal puhastatud. Tulega puhastamist kasutatakse sageli ka siis, kui näiteks noorpaar kolib uude majja. Selgi puhul puhastab keegi, tavaliselt vanaema, maja pahadest vaimudest.

„Ära vala õli tulle!“ ütleb vene vanasõna. Kasahhid seevastu valasid õli tulle või koldesse kahel juhul: kui minia astus üle oma uue kodu läve ja kui peresse sündis laps. Lastetud vanemad, kes uskusid, et kõigevägevam saab neid nende mures aidata, panid vastava palve saatel kaela ümber kitsetalle või varsa sidumise nõõri: usuti, et sellisel juhul täitub nende soov kindlasti.

Vanuse arvutamine käis kasahhidel samuti üsna omapärasel moel. Ea määramise aluseks oli *mušel*. Esimene *mušel* koosneb 13 aastast ja iga 12 aasta järel lisandub järgmine *mušel*. Niisiis – kui inimene on 25-aastane, on tema iga 2 *mušelit*, kui ta on 37 – 3 *mušelit*, 49 – 4 *mušelit* jne. Peale selle oli levinud arvamus, et iga *mušeli* lisandumine tähistas järjekodset jõudmist ohtlikku ikka. Ehk teisõnu – kui inimene sai 13, 25, 37, 49, 61 või 83 aastat vanaks, pidi ta ikka ja jälle olema valmis kõikvõimalikeks ootamatus-teks. Siinkohal tasub meenutada, et Aleksandr Puškin näiteks oli surres 37 aastat vana...

Ohtlike asjade vältimiseks pidi inimene „ohtlikku piiri“ ületades kinkima kellelegi kindlasti mõne oma uue riideseme ja kutsuma külla sugulasi või

tuttavaid. Samuti pidi ta alanud aastal olema väga ettevaatlik. Ta ei tohtinud alustada riskantsete ettevõtmistega, tal ei soovitatud minna kaugele ohtlikule reisile, samuti pidi ta tülide vältimiseks püüdma kõigiga võimalikult hästi läbi saada.

Tegelikult ei ole sellised ettevaatusabinõud hoopiski liiast: idamaa tarkus ütleb, et iga 12 aasta tagant kohandub inimese organism ümber ja läheb üle kvaliteetselt uuele tasemele.

Kasahstanis eksisteeris tänapäeva arusaamist mööda ka väga kummaline inimese ravimise viis: nimelt raviti seal ... vaikumisega. Inimene andis vaikumisvande, vahel terveks kuuks. Ta eraldus teistest, süüvis endasse ja teda võisid külastada vaid *baksid* – ravitsejad ja maagid. Pärast tervenemist kostitas paranenu külainimesi spetsiaalse pruukostiga.

Eksisteeris veel üks ravitsemise viis, mida nimetati „kogu maailmaga“. Haige maja juurde kogunesid noored, kes hüüdsid haiguse nime ja lisaks kordasid „*koš! koš!*“ („mine ära! mine ära!“). Ja haigus kaduski...

Inimest, kes millegipärast oli aga suure ehmatus üle elanud, raviti nii: väikses anumast sulatati üles tina, samal ajal hoiti valmis teist anumast. Kannatanu pandi istuma, teised lähenesid talle seljatagant ja hakkasid sulatama tema pea kohal ühest nõust teise valama. Rahvapärime kohaselt jäi jahatunud tinasse selle inimese või asja kujutis, kes või mis oli kannatanut ehmatanud, ja inimene sai pärast seda protseduuri terveks.

Jurta

Stepielanik pidi aeg-ajalt ikka ringi rändama, ja sel puhul oli igati käepärane kasutada jurta.

Jurta on ringikujuline puust ja vildist kokku seatud telkelamu. Selle puitsõrestik koosneb kolmest osast: *keregest* (alumine ehk põhiosa), *uõkist* (ülemise ringi toed) ja *šanõrakist* (ülemine osa).

Jurtad võivad olla erineva suurusega: 12 teljest koosneva jurta pindala näiteks on 100–120 ruutmeetrit.

Sõrestik on kokku seatud niivõrd kindlalt, et valmis elamu võib üles tõsta seda lahti võtmata. Kaheksast osast koosnev puust raamistik kaalub 150–200 kilo. Pidulik jurta koosneb 18 ja suurim jurta 30 osast. Jurtade kokkuseadmine on ikka olnud naiste töö. Selle tegid tavaliselt ära 2–3 naist ühe tunniga.

Jurta keskel asub koht koldele. See kindlustab tuule parima tõmbe ja ruumi otstarbekaima soojenemise. Põrand tuleaseme ümber kaetakse paksu

vildiga. Ukse vastu kolde taha asetatakse spetsiaalsele puust alusele seljakotid, tekid, padjad. Seda kohta peetakse jurtas parimaks ja selle ees asub aukoht, kuhu pannakse istuma kõige auväärsem külaline.

Jurta sissepääsu ümbrus *bocaga* on majapidamistarvete päralt. Sissekäigust paremal asub n-ö naiste pool, kuhu paigutatakse toidunõud ja -tavarad. Vasakule pannakse meeste töödega seotud asjad: sadulad, relvad jne.

Jurta seest võib leida samuti tõelise ornamentika-maailma: kaunistatud vaipadest alustades ja igapäevaste tarbeesemetega lõpetades.

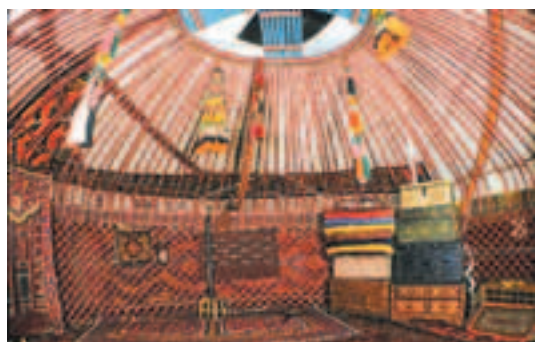
Väiksemaid jurtasid võib koguni vedada ühest paigast teise – tavaliselt kaameli, aga ka hobuse seljas.

Kui jurta mõned osad kipuvad kuluma, võib need välja vahetada – *šanōrak* välja arvatud. Sest sel on kasahhidele eriline tähendus: seda pärandatakse põlvest põlve, tavaliselt noorimale pojale. Kui näiteks peresse tahetakse soovida heaolu ja õnne, öeldakse umbes nii:

„Olgu sinu toal kõrge *šanōrak* (lagi)“.

Jurtad väljast...

...ja seestpoolt

Rahvustoidud

Besbarmak (eriline lambapraad)

Kasahhi tuntuim ja hinnatuim rahvustoit on *besbarmak*. Tõlkes tähendab see „viis sõrme“. Põhjus on lihtne: seda toitu süüakse kätega. Toidu valmistamiseks kasutatakse lamba- ja hobuseliha.

Eriti austusväärsete külaliste tarvis tapetakse lammas külaliste vastuvõtu päeval või selle eelõhtul: eelnevalt loetakse vastav palve. Lambal lastakse veri välja, sest ainult sellist liha – *halali* – peetakse kasutamiskõlblikuks. Liha keedetakse väiksel tulel suurtes anumates: niimoodi säilivad värsked liha mahlakus ja aroom. Nisujahust valmistatakse tainas, millest rullitakse suur, kuni meetrise läbimõõduga väga õhuke (1 mm) alus. Muide, tegemist pole hoopiski lihtsa protseduuriga, see nõuab kogemust ja koguni meisterlikkust. Edasi lõigatakse tainas ruutudeks: ühe serva pikkus peab olema umbes 10 cm. Õhukesi taigaruudukesi keedetakse mõni minut lihapuljongis, võetakse siis välja ning asetatakse suurele tasasele pinnale taldrikule. Taigale pannakse lihapuljongis keedetud kartul ja liha, lisatakse soola ning valatakse peale väike kogus sibulaga keedetud puljongit. Toitu serveeritakse kindlasti kuumalt – see peab aurama ning tunda peab olema värsked liha aroom.

Pärast liharooga – *besbarmakki* – serveeritakse pialides *sorpi*: lihapuljongit, mis on keedetud kindlasti lambalihast (mingil juhul ei tohi see olla hobuseliha puljong). Puljongisse ehk *sorpi* lisatakse vastavalt soovile *kurti*: maitselt meenutab see väga *feta* juustu. Kuivatatud *kurt* võib säilida mitu aastat.

Niisiis erineb kasahhi köök n-ö traditsioonilisest köögist, kus esimese toiduna pakutakse suppi.

Olulisima rahvustoidu kohta on kasahhidel ka üks anekdoot. Nimelt pääseb kasahh laevahukust ja jõuab ujudes üksikule saarele. Äkki kuuleb ta karjumist: „Appi! Päästke! Annan ära kõige kallima, mis mul on!“ hüüab nais-terahva hääl.

„Kas tõesti *besbarmak*?“ imestab lootusrikkalt kasahh ja viskub vette upuvat naisterahvast päästma...

Žent (kasahhi šokolaad)

Arvata võib, et *besbarmaki* valmistamist eestlane naljalt proovima ei hakka: selleks puuduvad tal vastavad vahendid ja mis peamine – põlvest põlve edasi kantud oskus. Küll aga võib igaüks hakkama saada üsna ammustest aegadest pärineva retsepti järgi valmistatava šokolaadiga.

Kergelt üle praetud hirss tuleb segada *kurfi* ehk kuivatatud soolase kohupiimaga ning lisada sellele purustatud kaeraküpsist. Saadud massile puistata peale suhkrut, lisada *kišmiši*, rosinaid, kuivatatud aprikoose, peenestatud pähkleid. Seejärel tuleb soojendada veidi mett, sulatada võid ning kallata need juba nimetatud ainete juurde. Massi peab nüüd hoolikalt läbi segama, seejärel tuleb sel lasta jahtuda, kuni ta muutub tihedaks ja ühtlaseks.

Valmis maius lõigatakse eelnevalt soojendatud noaga tükkideks ning seda pakutakse tee kõrvale.

Mis puutub nimetatud ainete kogusesse, siis kõiki neid peab olema enam-vähem võrdselt. Välja arvatud või, mida on tarvis teistest ainetest neli korda rohkem.

Talkan

Selle maiustuse saamiseks tuleb võtta 400 grammi hirssi (selle võib asendada ka maisi- või nisuteradega), 350 grammi võid ja 250 grammi tuhksuhkrut.

Hirss praetakse seda pannil kergelt liigutades üle, lisatakse või ja tuhksuhkur. Serveeritakse tee juurde.

Kasahhi köök pakub rohkesti hõrgutisi

Kasahhid maailmas

XIX sajandil olid paljud kasahhid sunnitud oma ajalooliselt kodumaalt lahkuma: selline oli Tsaari-Venemaa koloniaalpoliitika tagajärg. Nimelt asustati Kasahstani viljakatele aladele ümber vene talupoegi, põliselanikelt võeti ära nende tohutud karjamaad ning sel moel tõrjuti nad oma harjunud kodupai-gast välja.

Pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni, eelmise sajandi 20.–30. aastatel konfiskeeriti kohalike elanike kariloomad. Tagajärg oli kurb: 1,5 miljonit kasahhi suri nälga, ligi 2 miljonit oli sunnitud emigreeruma Hiinasse, Venemaale, Usbekistani, Afganistani, Türki, Indiasse.

Praegu elab oma ajaloolisest kodumaast eemal 5,5 miljonit kasahhi, neid võib leida maailma 30 riigist. Suuremad kogukonnad asuvad Hiinas – 1,3 miljonit, Venemaal – üle miljoni, Usbekistanis – ligi miljon kasahhi.

Kakskümmend aastat tagasi elas 150 000 kasahhi Mongoolias, moodustades 8% sealsest elanikkonnast. Peaaegu pooled neist – ligi 70 000 inimest on tänaseks kolinud tagasi Kasahstani.

Alates 1991. aastast, mil Kasahstan muutus vabaks sõltumatuks riigiks, on maailma erinevaist paigust oma ajaloolisele kodumaale tagasi pöördunud 111 000 perekonda ehk ligi 600 000 kasahhi.

Kasahhide omavahelise suhtlemise muudab keeruliseks asjaolu, et maailma eri paigus elavad inimesed kasutavad kolme erinevat tähestikku. Kasahstanis ja Venemaal on kasahhidel kasutusel vene tähestik, Türgis ja teistes Euroopa riikides ladina tähestik ning Hiinas araabia tähestik. Kuigi informatsiooni vahetamine on seetõttu mõneti raskendatud, tuntakse üksteise elu-olu vastu siiski elavat huvi.

1992. aastal kutsuti Almatõs kokku Kasahhide Ülemaailmne Kongress *Kurultai*. Teine kongress peeti 2002. aastal Türkistanis ja kolmas 2005. aastal Kasahhi Vabariigi pealinnas Astanas.

Kasahhid Eestis

27. mail 1992. aastal kehtestati Kasahstani Vabariigi ja Eesti Vabariigi vahel diplomaatilised suhted. Elavnenud on riikidevaheline majandus- ja kultuurikoostöö, toimunud on kahe riigi presidentide vastastikused visiidid.

Vahetatud on ametkondlikke delegatsioone, näituste, kirjanduse ja filmi-festivalide kaudu on eestlastel avanenud võimalus saada mõningane ülevaa-de kasahhide omanäolisest kultuurist.

*Atamekeni mälestusmärki
ümbritsevas pargis kasvab
ka president Arnold Rüütl
istutatud kuusk*

2005. aasta lõpul näiteks külastas Eestit kasahhi lasteansambel: osalemaks laulufestivalil „Jõulukohtumised 2005“.

Eestis töötab ka Kasahstani aukonsulaat: 31. juulist 2001 on Kasahstani Vabariigi aukonsul Eesti Vabariigis ettevõtja Aadu Luukas.

Kasahhe pole Eestis kuigi palju: 2001. aasta rahvaloenduse andmetel elab neid siin 127.

2004. aasta jaanuaris loodi Tallinnas kasahhi kultuuriselts „Abai“, mille esinaine on üks selle raamatu autoreid Alija Abdvahitova.

Seltsi liikmed korraldavad kirjandusõhtuid ja loenguid, räägivad raadio- ja saadetes sellest, mis on neile ja nende rahvale oluline. See annab võimaluse oma ajaloolisest kodumaast eemal olles elada siiski kaasa tema röömadele ja muredele. Teine eesmärk on iseenesest veelgi olulisem: niimoodi saavad kasahhid tutvustada Eesti elanikele Kasahstani kultuuri, traditsioone, kombeid.

Paljuski on see koostöö ka ühiste kokkupuutepunktide otsimine. Selles vallas on tore da ettevõtmisega algust teinud Eesti Post. Nimelt on koos teiste riikidega hakatud välja laskma ühiseid postmarke. Neist esimene valmis koostöös Ukrainaga ja oli pühendatud varjaagide iidsele kaubateele, mis läbis ka Eestit. Eesti ja Kasahstani ühel ajal ilmunud margil on aga kajastamist leidnud hoopis teistsugune ja nii paljudele inimestele väga lähedane teema: nimelt on 19. oktoobril 2005 käibele läinud postmarkidel kujutatud eesti hagijas ja kasahhi hurt.

Aga sellised lihtsad ent olulised asjad ühendavad. Annavad teadmise, et tegelikult mõtleme ja tunneme me paljudeski asjades üsna ühtemoodi. Ja kui see raamatuke hoolega läbi uurida, võime ühtäkki tajuda: kaks esmapilgul nii kaugest rahvust elavad teineteisele hoopis lähemal, kui me esialgu ehk arvatagi oskame...

Kasutatud kirjandus

1. А. Алимжанов. Степное эхо. Алматы, 1980.
2. Атамекен. Астана, 2002.
3. Ф. Бродель. Структуры и повседневности: возможное и невозможное, 1. Москва, 1986.
4. Казахстан: 1991–2002 годы. Информационно-аналитический сборник. Агентство Республики Казахстан по статистике, 2002.
5. А. Х. Касымжанов. Абу Наср аль-Фараби. Москва, 1982.
6. Е. Липовский. Камень Тамерлана. Москва–Санкт-Петербург, 2004.
7. Р. Максуд. Ислам. Москва, 1982.
8. О. Сюлейменов. Аз и Я. Алматы, 1975.
9. А. Д. Тойнби. Постигание истории. Москва, 2002.
10. N. Davies. Europe. A History. 1997.
11. R. Grousset. The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. Rutgers University Press, 2002.
12. K. Farrington. History of Religion. Chancellor Press, 2001.